

Rudolf Dupkala

"Koniec ideologii" v kontextoch historicistických koncepcií filozofie dejín

Doctrina. Studia społeczno-polityczne 1, 39-43

2004

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Rudolf Dupkala

„Koniec ideológií” v kontextoch historicistických koncepcií filozofie dejín

*Z každého ideologického materiálu
sa dá urobiť kyjak na zabíjanie ľudí:
či to už bude starozákonný Boh ... Korán ...
idea rovnosti, rasa, kmeň, národ ... atď.*

L. Kolakowski

Akiste nie náhodou sa práve v druhej polovici 20. storočia objavilo hneď niekoľko koncepcií, ktorých autori „zvestovali” ľudstvu, že sa blíži nielen koniec storočia, resp. tisícročia, ale, že nastáva napríklad aj: *koniec filozofie* (M. Heidegger), *koniec demokracie* (J.-M. Guehenn), *koniec ideológie* (D. Bell), či dokonca *koniec dejín* (F. Fukuyama), atď.

Keďže *koniec dejín* je jedným z problémov tzv. historicistických koncepcií filozofie dejín, pričom s predstavou o *konci dejín* je *organicky* spätá aj vízia o „konci ideológií”, leitmotívom predkladaného príspevku je „koniec ideológií” v kontextoch historicistických koncepcií filozofie dejín.

Uvedenú problematiku reflektujeme cez nasledovné chápanie obsahu pojmov: „ideológia” a „historicistická koncepcia” filozofie dejín.

Pojem „ideológia” pochádza, podľa anglo-amerikej *Encyklopédie filozofie*, od Destutta de Tracyho, ktorý ho zrejme ako prvý použil roku 1796. Tracy týmto pojmom označil filozofický smer zaoberajúci sa skúmaním idey. Konkrétne ho odvodzoval od Lockovho diela *Rozprava o ľudskom rozume* (1690), ktoré podľa neho „prezentuje” ideológiu v zmysle „vedy o ideách”.¹

Pojem „ideológia” teda (s najväčšou pravdepodobnosťou) uzrel svetlo sveta v rámci filozofie a v rámci filozofie sa postupne formoval a sformoval aj jeho obsah. Dokladajú to napríklad tiež jeho reflexie v Marxovej a Engelsovej práci *Nemecká ideológia*, ktorá má (určite nie náhodou) podtitul „Kritika najnovšej nemeckej filozofie v jej predstaviteľoch L. Feuerbachovi, B. Bauerovi a M. Stirnerovi a nemeckého socializmu v jeho rozličných prorokoch”. Pripomíname, že z Marxovho a Engelsovho chápania pojmu ideológia vyplýva nielen opätovné prepojenie ideológie s filozofiou, ale tiež prvý pokus o vymedzenie ideológie ako súboru ideí (názorov), ktoré vyjadrujú a obhajujú záujmy určitých spoločenských tried, pričom vyššie uvedené idey sa vzťahujú predovšetkým na politickú a ekonomickú oblasť života spoločnosti, teda na

¹ Blížšie pozri The Encyclopedia of Philosophy, vol. 4, red. P. Edwards, New York – London 1967, s. 125 a porovnaj Locke, J.: *Rozprava o ľudskom rozume*. Bratislava 1983, s. 74-341.

problematiku fungovania mechanizmov moci, na problematiku vlastníctva a vlastníckych vzťahov, atď.² Ak „ideológia“ – podľa Marxa a Engelsa – vyjadruje a obhajuje záujmy robotníckej triedy, resp. proletariátu je „vedeckou“. Ak „ideológia“ vyjadruje záujmy triedy kapitalistov, resp. buržoázie je podľa Marxa a Engelsa „nevedeckou“.

Odhliadnuc od týchto triedne podmienených a determinovaných vymedzení (či dokonca „klasifikovaní“) ideológii, žiada sa poznamenať, že *vzájomné prieniky* ideológie a filozofie nie sú zvláštnosťou ani v prípade niektorých súčasných koncepcií ideológie a filozofie, t. j. v prípade, keď sa buď filozofia zjavne ideologizuje, alebo ideológia nadobúda stále filozofickejšiu formu. Dokladajú to aj tzv. historicistické koncepcie filozofie dejín, ktoré okrem iného implikujú aj najrôznejšie vízie o „konci ideológie“.

Problém „konca ideológie“ v kontextoch historicistických koncepcií filozofie dejín analyzujeme a explikujeme na základe špecifickej kategorizácie filozofických koncepcií dejín, ktorú – vo svojich dielach *Bieda historicizmu, Otvorená spoločnosť a jej nepriatelia* atď. – predstavil K. R. Popper.

Podľa ním zvolených kritérií možno jednotlivé koncepcie dejín rozdeliť do dvoch základných kategórií. Prvú kategóriu predstavujú koncepcie *historicistické*, druhú zasa koncepcie *ahistoricistické* (t. j. kritické, resp. selektívne).

Pojmom *historicismus* Popper označuje jednak druh sociálnej filozofie a jednak „chybnú“ (t. j. neadekvátnu) metódu skúmania dejín, resp. rovnako „chybný“ (neadekvátny) spôsob ich výkladu. Historicismus – vo všetkých svojich podobách – vychádza podľa Poppera z presvedčenia, že „dejiny sú ovládané špecifickými historickými či evolučnými zákonmi, ktorých objavenie nám umožňuje veštiť osud ľudstva“.³ V úvodnej časti práce *Otvorená spoločnosť a jej nepriatelia*, Popper k tomu dodáva: „rôzne sociálne filozofie, ktoré vznášajú podobné nároky, som súhrne pomenoval historicizmom“.⁴

Podľa charakteru akceptovanej historickej zákonitosti možno v rámci historicizmu vyčleniť tieto jeho základné podoby: 1. *teistický historicizmus*, 2. *naturalistický historicizmus*, 3. *duchovný historicizmus*, 4. *ekonomický historicizmus*.

Teistický historicizmus „verí“, že zákon historického vývoja ľudstva je stanovený *Božou vôľou*. Naturalistický historicizmus aplikuje platnosť prírodného (resp. biologického) zákona na celú oblasť historického vývoja ľudstva. Duchovný historicizmus vychádza zo „zákona duchovného vývoja“ a ekonomický historicizmus absolutizuje „zákon hospodárskeho rozvoja“. Pre všetky uvedené podoby historicizmu je charakteristické, že postulujú jestvovanie špecifických historických zákonov, ktoré možno poznať a na základe tohto poznania potom predvídať budúcnosť ľudstva.⁵

Popper odmieta historicizmus, lebo je presvedčený ako o jeho teoreticko-metodologickej neplodnosti, tak aj o jeho prakticko-politickej škodlivosti.

² Bližšie pozri Marx, K. – Engels, F.: Nemecká ideológia. In: K. Marx – F. Engels, Vybrané spisy. Zväzok 1., Bratislava 1977, s. 217-274.

³ Popper, K. R.: Otvorená spoločnosť a jej nepriatelia I., Praha 1994, s. 18.

⁴ Tamže, s. 15.

⁵ Tamže, s. 15-19.

Historicizmus, podľa neho, oberá človeka o pocit individuálnej slobody, resp. zodpovednosti a vrhá ho do náručia tzv. totalitaristickej nevyhnutnosti.⁶

To však neznamená, že každý prístup k skúmaniu dejín Popper stotožňoval s historicizmom. V tejto súvislosti konštatoval: „Som presvedčený, že jediným východiskom z tejto zložitej situácie je uvedomele **zaviesť** a priori vytvorený **selektívny prístup k histórii**, t. j. písať o tej histórii, ktorá nás zaujíma. Neznačí to, že môžeme prekrúcať fakty, aby zapadali do rámca našich vopred vytvorených predstáv, alebo, že môžeme obchádzať fakty, ktoré sa nám nehodia. Naopak, všetky dostupné dôkazy, ktoré sa vzťahujú k nášmu stanovisku, by mali byť pozorne a objektívne zvážené (v zmysle »vedeckej objektivity«). Znamená to však, že si nemusíme robiť starosti so všetkými takými faktami a aspektami, ktoré sa k nášmu stanovisku nevzťahujú, a ktoré sú teda pre nás nezaujímavé“.⁷

Uvedený selektívny prístup Popper považuje za produktívny. Ani tento prístup však neprečeňuje. Poznanie získané na základe jeho uplatnenia môže mať len charakter *historickej interpretácie*. Jeden zo zásadných omylov historicizmu spočíva – podľa Poppera – práve v tom, že *historickú interpretáciu* zamieňa za „vedeckú“, teóriu. „Je napríklad možné“, píše Popper, „interpretovať históriu ako históriu triedneho boja, alebo ako históriu náboženských ideí, alebo ako históriu vedeckého a industriálneho pokroku. Všetko sú to viac či menej zaujímavé stanoviská a nedá sa proti nim – ako takým – nič namietat“. Zástanci historicizmu ich však neprezentujú ako stanoviská ..., ktoré sú v zásade na rovnakej (formálno-interpretáčnej) úrovni ..., ale prezentujú ich ako dogmy alebo teórie ... Východisko z tohto stavu je nasledovné: je potrebné pochopiť nevyhnutnosť prijatia nejakého stanoviska, jasne toto stanovisko vyložiť, avšak neustále si uvedomovať, že je to len jedno z mnohých (možných) stanovisk, a že aj keby sa rovnalo teórii, nemožno ho overiť“.⁸

Nazdávame sa, že k štyrom invariantom historicizmu, ktoré uvádza Popper (t. j. k historicizmu *teistickému*, *naturalistickému*, *duchovnému* a *ekonomickému*) možno za určitých okolností zaradiť aj piaty, ktorý by sa dal označiť ako „historicizmus politický“. Tento invariant je v súčasnosti – vari najintenzívnejším spôsobom – rozvíjaný v tvorbe známeho propagátora neoliberalizmu, ktorým je Francis Fukuyama.

V práci *Koniec dejín a Posledný človek* Fukuyama historicisticky „oznamuje“, že „s pádom sovietskeho bloku“ a „s koncom studenej vojny“, končí obdobie „veľkých ideológií“ (osobitne marxizmu a komunizmu) a nastáva „koniec dejín“. (Fukuyama doslova konštatuje, že „dejiny sa odsťahovali do múzea“). Údajne sa tak „otvorila cesta k liberálnej demokracii a k politickej slobode na celom svete“.⁹

Fukuyama je presvedčený o univerzalizácii západnej demokracie ako definitívnej a bezalternatívnej forme, či podobe spoločensko-politického systému

⁶ Tamže, s. 14.

⁷ Popper, K. R.: *Bída historicizmu*. Praha 1994, s. 116.

⁸ Tamže, s. 117.

⁹ Fukuyama, F.: *The End of History and the Last Man*. New York 1992, s. 13-15.

v celom okruhu tzv. „vyspelých národov“. Túto svoju víziu prezentoval aj v nedávnom interview pre *Magyar Nemzet*, keď na otázku (či skôr poznámku) redaktora, ktorá znela: „V súvislosti s budúcnosťou liberálnych demokracií vyjadrujete teraz rovnaký optimizmus, aký ste vyjadrili vo svojich knihách *Koniec histórie a Posledný človek?*“, Fukuyama reagoval slovami: „V podstate som optimistom ... rozhodujúcim spôsobom ma ovplyvňuje skutočnosť, že nejestvuje jediný taký alternatívny systematický ideologický prúd, ktorý by v okruhu vyspelých národov mohol súťažiť s liberálnou demokraciou“.¹⁰

Na tieto Fukuyamove názory reaguje – okrem iných – aj popredný francúzsky filozof (iniciátor *dekonštruktivizmu*) Jacques Derrida. V práci nazvanej príznačne *Spectres de Marx* (Marxove strašidlá) charakterizuje Fukuyamove predstavy ako „nové evanjelium neoliberalizmu“ a reflektuje ho v kontextoch „politického neomesianizmu“. *Koniec dejín* a s ním spätý *koniec ideológie* považuje za špecifický produkt kresťanskej eschatológie, pričom doslova konštatuje: „Cette fin de l'histoire est essentiellement une eschatologie chrétienne“.¹¹

Stotožňujeme sa so stanoviskom J. Derridu, lebo rovnako ako on zastávame názor, že ani *koniec dejín*, ani *koniec ideológie* zatiaľ ľuďstvu nehrozí. Je síce pravdou, že tzv. „ideologický boj“, sprevádzajúci obdobie *studenej vojny*, stratil (rozpadom sovietskeho bloku) svoj pôvodný význam. To však neznamená, že „skončili“ (zanikli) aj všetky „veľké ideológie“, ktoré sa do tohto boja – vskutku aktívne – zapojili. Fukuyamova „univerzalizácia“ západnej demokracie napokon (chtiac či nechtiac) predpokladá aj „univerzalizáciu“ ideológie tejto (západnej) demokracie, ba evokuje presvedčenie, že jedine táto ideológia, t. j. ideológia západného neoliberalizmu je v konečnom dôsledku aj jedinou (skutočne) „demokratickou ideológiou“.¹²

Z uvedeného vyplýva, že „koniec ideológie“ ľuďstvu nehrozí ani v prípade, ak by sa neoliberalizmus stal civilizačne dominantným ideovo-politickým fenoménom na celom svete, čo je však zatiaľ iba historicisticko-politická vízia. Aj neoliberalizmus – a to aj v podmienkach rozvinutej „západnej demokracie“ - predpokladá politiku a tá (nevyhnutne) potrebuje ideológiu. Popredný poľský filozof A. L. Zachariasz v tejto súvislosti zdôrazňuje, že ideológia je vždy spätá s partikularizmom, čo platí aj vo vzťahu k spoločnosti, ktorá nie je rozdelená – podľa marxistickej terminológie – na dve antagonistické triedy. „Partikularizmus“ – píše A. Zachariasz – „je imanentnou štruktúrou spoločnosti prostredníctvom ktorej sa vyjadrujú podmienky bytia človeka. Keďže s podmienkami bytia človeka sú vždy späté určité záujmy, zdá sa, že dovedy kým bude ľudská spoločnosť spartikularizovaná, hovoriť o zániku ideológie možno len ťažko“.¹³

¹⁰ Fukuyama, F.: O deštruktívnom vplyve marxizmu na kultúru.. In: OS, Fórum občianskej spoločnosti. September 98/9, s. 73.

¹¹ Derrida, J.: *Spectres de Marx. L'Etat de la dette, le travail du deuil et la nouvelle Internationale*. Paris 1993, s. 105.

¹² Nazdávame sa, že spojenie „demokratická ideológia“, je semanticky vágne, a preto je potrebné narábať s ním veľmi opatrne, t. j. iba na základe konkrétnej obsahovo – kontextuálnej analýzy a explikácie. V opačnom prípade môže byť nástrojom historicistickej manipulácie.

¹³ Zachariasz, A. L.: *Filozofia, jej istota i funkcie*. Rzeszów 1999, s. 204.

Ideológie ako viac či menej ucelené sústavy názorov, vyjadrujúce a obhajujúce partikulárne záujmy najrôznejších sociálnych skupín, sprevádzajú ľudstvo už od staroveku, kedy sa vytvorili prvé štáty so všetkých, čo k štátom prináleží. V každom štáte, nezávisle na jeho forme vlády, presadzovali a presadzujú ľudia (t. j. určité sociálne, konfesijné, resp. etnické skupiny, politické strany, zoskupenia, hnutia a podobne) svoje partikulárne záujmy, ktoré sú prezentované v podobe jednotlivých ideológií. Možno predpokladať, že táto tendencia, bude sprevádzať vývin ľudskej spoločnosti aj v nasledujúcom období, lebo ani jednotlivé *ideológie*, ani samotné *dejiny* (aspoň zatiaľ) „neskončili“. Upozorňuje na to aj M. Gbúrová, keď v podnetnej štúdii s názvom *Základné politické ideológie na prahu zblížovania?* zdôrazňuje, že aj napriek „relatívne bezproblémovému víťazstvu demokracie v krajinách strednej a východnej Európy bolo by osudovou chybou domnievať sa, že ideologický zápas nášho storočia je prekonanou históriou a že odtiaľ aj v tomto priestore prevládne moderná verzia politickej demokracie ústiaca do koncepcie prirodzeného práva, t. j. ľudských práv a slobôd“.¹⁴ Prikláňame sa k tomuto názoru, lebo sa rovnako ako vyššie citovaná autorka nazdávame, že ani v geopolitickom priestore súčasnej strednej a východnej Európy nemožno vylúčiť recidívy rôznych invariantov (*odnoží*) ideologickej doktríny etnického nacionalizmu, vrátane jej agresívnych, resp. xenofóbnych foriem, atď.

„Svet politiky“ – píše M. Gbúrová – „sa na konci 20. storočia ocitol v dost paradoxnej situácii. Na jednej strane je v ňom plno ideologických stretov a na strane druhej plno myšlienok o konci storočia politických ideológií. Skúsenosti zo svetovej politiky 20. storočia svedčia o tom, že politické ideológie sú bez konca. Ide len o to, aby jeden z konkrétnych súborov politických ideí a hodnôt, napríklad liberalizmus alebo konzervativizmus či socializmus, sa nestal dominujúcim a nediskreditoval všetky ostatné súbory, ale aby medzi nimi došlo k širokému a univerzálnemu konsenzu“.¹⁵

Nazdávame sa, že k takémuto konsenzu rozhodne nevedie cesta cez „nové“ historicistické vízie o „bezalternatívosti“, a teda aj „univerzalizácii“, ktorejkoľvek zo súčasných ideológií, vrátane ideológie neoliberalizmu, ktorú s takou vehemenciou propaguje F. Fukuyama. Netreba strácať zo zreteľa skutočnosť, že aj ideológia neoliberalizmu je – v konečnom dôsledku – ideológiou a to so všetkým, čo k ideológii – metodologicky – prináleží. Navyše i neoliberalizmus implikuje (aspoň potencionálne) aj nemalé riziká a úskalia.

Zdá sa, že nevyhnutnou alternatívou permanentných inklinácií jednotlivých ideológií k dominancii a univerzalizácii je tvorivý rozvoj kriticko-analytického (filozofického i sociálno-politického) myslenia. Niet pochyb o tom, že takéto myslenie *nezahŕňa* ani jeden z variantov historicizmu.

Rudolf DUPKALA

Prof. zw. dr hab., Dziekan Wydziału Filozofii Uniwersytetu Preszowskiego w Preszowie, Słowacja

¹⁴ Gbúrová, M.: *Základné politické ideológie na prahu zblížovania?* In: Zborník, Ľudské práva a právny status na prelome tisícročí. Bratislava 1999, s. 101.

¹⁵ Tamže, s. 110.